

Arnaud Abadia jaun kalonjearen *Sathorra* (1892)¹

Kepa Altonaga

Zoologia eta Animalia Zelulen Dinamika Saila
Zientzi Fakultatea/Euskal Herriko Unibertsitatea
644 P.K.; 48080 BILBO
zopalsuk@lg.ehu.es

Laburpena: Hiru ildotan zehar joan da artikulu honen ekarpena. Batetik, Arnaud Abadiaren idazlan ahaztu bat berrargitaratu dugu, eta aldi berean nabarmendu bertan agertu zirela gure lehen benetako herbiboro (= belarjale) eta karniboro (= xitxijale) terminoak. Bestalde, Abadiaren obraren neurriaz eta garrantziaz mintzatu gara, eta bai azpimarratu ere, berorren antologia edota bilduma osoaren premia. Hirugarrenez, gure prosa zientifikoaren plebifikazio artatsuaren gaineko gogoeta proposatu dugu.

1. SARRERA

Jakite-hegoek XIX. mendearen amaieran eta XX.aren hasi-hasieran igo zuten gure hizkuntza larrekoa zientziaren baratzearaino, edo behintzat, ordukoak dira kutsu zientifikoa eduki nahi duten euskarazko lehen idazkiak, eta, esate baterako, Buruzain medikuaren idazlanak edota Aranburu eta Bago Agirrerenak aipatu ohi dira aitzindari gisa [1]. Zenbait liburutan aurkitu ahal dugu zelakoak izan ziren hasiera hori, garaiko egoera eta osteko urratsak, eta bai orduko protagonista nagusien gorabeherak ere (ikus, esaterako, [2] eta [3]).

Ildo horretan, Jose Ramon Etxebarriak [4] aurkeztu digu bilakaera horren periodizazioaren lehen ahalegina. Jose Ramon Etxebarriak 1970. urtea jotzen du gure prosa zientifikoaren abiapuntutzat, alegia, «ekimen kolektibo modura planteatzen hasi zenean», eta data hori baino lehenagoko aitzindari urriak aintzat hartuz beste aro bi bereiztu ditu, «historiaurrea» bata, eta

¹ Eskerrik beroenak Pierre Andiazabal, Xarles Bidegain, Mattin Irigoien, Jurgi Kintana eta Piarres Xarritoni, eman dizkidaten era askotako laguntzengatik.

«historiaurrearen aurreko garaia» bestea. Bion arteko muga, Joserraren arabera, Sabino Aranaren eten ideologikoak ezarri zuen XX. mendearen hasieran.

Periodizazio horren onezia frogatu aldera, Albert Constantin mediku zuberotarraren ekarpena plazaratu dugu aurreko artikuluan [5]. Bertan ikusi ahal denez, Constantin jaun medikuak nahikoa ondo betetzen du Joserrak «historiaurreko» aitzindarien gainean adierazitako baldintzetariko bat, alegia, Sabino Aranaren proiektu politiko berriaren ingurukoa (edo, hobeto, aldekoa) izatea, izan ere, oso ondo dokumentatuta dago Albert Constantin gaztearen abertzaletasun suharra. Alabaina, aurreko idazlan horretan erakutsi bezala, gure ustez mediku zuberotarraren jarduna ezin da gizabanako bakar baten lan isolatutzat jo, «ekimen kolektibotzat» baizik. Izan ere, idazlan horretan «Atharratzeko taldea» izenaz ezagutarazi dugun lagun-multzoa aurkeztu genuen, Gerla Handiaren aurretik gutxienez kongresu bi burutu zituenena. Dena dela, guztiz azpimarratzekoa da, Constantin medikuaren obra idatziaren gainean gaur-gaurkoz dugun ezjakintasun galanta.

Hari beretik tiraka, oraingo honetan, «historiaurrearen aurreko garaian» kokatu beharreko aitzindari baten idazlan bat aurkeztuko dugu, eta bai aztertu, neurri txiki batean bada ere. Arnaud Abadiaren *Sathorra* [6] aukeratu dugu horretarako. Izatez, hona transkribatu dugun jatorrizko artikulua 1892. urtean argitaratu zen *Eskualduna* aldizkarian lau ataletan, ondoz ondoko lau zenbakitan, baina, Piarres Lafittek berrargitaratu zuen 1975.ean oso-osorik *Gure Herria* aldizkarian aldaketa ñimiño batzuekin [7], idazle beraren *Uli, jinko-oilo eta har* artikuluekin egin zuen bezalaxe [8].

Arnaud Abadiaren lana eta izana plazaratu nahi ditugu hemen, baina, ahal delarik bere testuinguruan egokituz. Aldi berean, zer esanik ez, ikusi gura dugu ea noraino ondo doitzen diren Arnaud Abadiaren joan-etorriak eta Joserrak mahaigaineratu duen periodizazioa. Azken batean, argia iziotu nahi dugu gure prosa zientifikoaren prehistoriaren gela ilunean.

2. ARNAUD ABADIA: BIZITZA ETA IDAZLANA

Arnaud Abadia jaun kalonjea oso garrantzi handiko pertsonaia izan omen zen XIX. mende-amaierako Iparraldean, baina, ez da erraza suertatzen haren gaineko datu askorik eskuratzea. Izatez, Arnaud Abadiaren biografia zehatza idazteke dago, nahiz eta Larresoron bere ikasle izandako bai Jean Etxeparek eta bai Jean Saint-Pierre *Anxuberrok* hainbat argibide argitaratu zituzten [9, 10, 11, 12, 13 eta 14].

Larresoroko apaizgaitegiko zuzendari «ezin ahantzizko» bilakatuko zena, 1843ko apirilaren 15ean jaio zen, Nafarroa Behereko Amikuzen, hain zuzen ere Mithiriñako Garatia etxean, laborari-familia on batean. Dirudieenez, berandu hasi zen ikasten apaizgorako: hamahiru urtetan lur-lanean ari

izan zen bere aita-ama eta haurrideen ondoan. Hamasei urte inguru zituela abiatu zen Larresoroko Seminario Tipira, baina ordurako eginda zuen egonaldi bat Hazparnen frantses «apur bat» ikasi nahian, eta beste bat Donapaleun latina hobetzeko. Edozelan ere, frantsesa menperatuta erretoriko «aho eder» eta «ele sarkor» bihurtu zen.

Baionako Seminario Handian apaiztu zen 1868ko ekainaren 6an, eta berehalakoan irakasle bidali zuten Larresorora. Hiru urteren ostetik, 1871ko urrian filosofia irakasle izendatu zuten, berriro ere Seminario Handian, eta geroago ekonomo, 1876. urtean. Seminarioko ekonomoa izateaz batera, historia eklesiastikoa irakasten hasi zen, eta hori dela-eta, gure misiolarien ekintza miresgarriak ezagutarazi eta bokazio berriak sortarazteko asmoz, *Annales de la Propagation de la Foi* aldizkariaren euskarazko erredakzioaren ardura hartu zuen. Villasantek dioenez [15], Maisonnave kalonjearen zuzendaritzapean 1877an abiatu zen, hilabete birik behin agertzen zen *Fedearen propagacioneco urtecaria*. Nolanahi, Arnaud Abadiak ikasle-talde bati eskatzen zion *Annalesen* itzulpenaren lehen zirriborroa, eta horrela, Bidart, Castets, Sanzinena eta beste hainbatek zorrotzu egingo zuten, gerora pulpitutik-eta erabili beharreko euskara.

Gaztetasunerat heltzearekin ukan dut Abbadie-ren erakustun bezala aditzeko zoriona. Filosofia zerakasan. Hari dakogu zor, Euskal-Herrian zerbait giren gehienek, gure adimenduko indarrak hobereena: zoin bidez dabilen xuxen jakitea; makur doala zertarik gitazken ohart, senda gireno; zer den gure arima; mendetik mendera jakintsunek nolako jaidurak daizkoten hauteman; zerk duen egiten ongia, ederra zerk, zerk egia; nundik datorren gizona, mende eta toki guzietako jakintsunen arabera, eta norat doan; azkenik, lur hunen gainean bizi diren gizaldek nola bizi izan diren orai artio, bakotxa bereaz ala beren artean.

Jakitate guzietan ederrena, zuhurtziaren jakitate hori, zuhurtziaren amodioa duelakotz ere bihotzean pizten. Damurik ez ginezaken, urte batez leinuru bat baizik har; osoki hezteko bospasei urte ez litazkelarik sobera, guziz gaztean!

Zernahi den, ez ginuen erakustunaz erranguratzekorik: haren buru gaitza, haren aho ederra, haren antzearen hedadura! Erran arau hartzen ginazkon solasas lumaz. Euskal-Herriko liburutegi gehienen xokoan irakur baititazke segur oraino.

Erran behar dugu bizkitartean erakaspén horrek bere erroa, bere finka, erligionezko sines-tean zuela. Etzitaken bertzela apez baten ganik [11: 179].

1. irudia. Arnaud Abadia (Mithiriña, 1843; Beloke, 1916).

Luze barik, 1880. urtean Larresoroko zuzendaria, aita Souberbielle, Baionako Seminario Handiko buruzagitzarako deitu zuten, eta gure Arnaud Abadia bidali haren ordeztu Seminario Tipira, artean 37 urteko gizon errimeaz zela, larderiaduna. Diotenez, bazeukan egokiera horretarako izaera berebizikoa: berezkoak ei zituen nagusitasuna eta agintzen jakitea. Gizon izugarria omen zen, «usaian garratz», diziplina xehetasunik ñimiñoetaraino hedatu zuena, baina dioskutenez, oso bihozbera aldi berean. Manex Hiriart-Urruti idazle handiak Pierre Buruzain mediku euskaltzaleari esan bezala, Arnaud Abadia «est un sauvage, au bon sens du mot... et même un peu dans l'autre, peut-être» [16: 147]; eta hurrengo batean ondokoa erantsi zion: «tout excellent homme, tout esprit et tout coeur qu'il est, étant un parfait sauvage, peu répandu par nature; d'une modestie farouche qui ressemble presque au défaut contraire; de plus, devenu par suite d'une maladie et par les circonstances, à moitié sanglier» [16: 152]. Dena dela, ikasle-labekada asko eta askorentzat «M. le Supérieur» izango zen bizitza osorako, edota «Superiora» hurbileko baten batentzat [17].

Irakaskuntzari dagokionez, filosofia gorde zuen bere ardurapean, eta horrela «zuhurkindearen erakasle» izan zen, Etxeparek dioskunez [12]. Besteak beste, Manex Hiriart-Urruti, Blaise Adema eta Jean Barbier eduki zituen irakasle lagun, eta haren ikasle izan ziren, esaterako, Jean Etxepare, Jean Saint-Pierre *Anxuberro*, Jules Moulier *Oxobi*, Laurent Apeztegi eta Jean Elizalde *Zerbitzari*. Aipaturiko guztiok, harrobi horretako euskal idazle bikainak, «Larresoroko eskola» izenaren egokitasunaren bermea dira.

Nolanahi, Seminario Tipiaren zuzentzeak eta filosofia irakasteak ez zuten «gizon goren» [18] hori akitu, eta *Eskualduna* aldizkarian laborantzaz idazteari ekin zion: «Haren argiek edertzen zuten lur lana. Langileari leguntzen zakoten gogoa eta mintzai zaharra lotu zen harekin, ordu artio erdaraz baizik aipatzen etziren zer batzuei» [12: 133]. Sail horri «Laborarier» deitu zion, eta, antza, «hamabortz bat urtez jarraiki, kasik aste guzietan» [11, 7] lotu zitzaion; alabaina, «hogoi-ta zombait urtez» izan zela irakurri diogu Etxepareri beste behin [12], eta bai Alzibarri ere [19]. Kontuak kontu, inon ez dut aurkitu noiztik noiz arte aritu zen asteroko ataza horretan. Hala ere, gogora dezagun, Manex Hiriart-Urruti apaiza 1887an sorturiko *Eskualduna* aldizkariaren bigarren zuzendaria izan zela, 1891tik hil arte, eta, horrela izanik, lan-hipotesi modura luzatuko dugu gutxi gorabehera urte horretan hasi zela Arnaud Abadia aldizkarian parte hartzen Hiriart-Urrutiren eskutik. Ezin gehiago zehaztu, *Eskualduna* aldizkaria kontsultagarri ez dugun bitartean. Jakina, ondoren aurkeztuko dugun *Sathorra* (1892) sail horretatikoa da, baina, hasi-hasierakoa itxura batean.

Arnaud Abadiaren gaitasuna laborantzari buruz idazteko, ez zen soilik oinarritzen liburuetan irakurritakoan, izan ere, aitzurrean hasten zen astia zuen aldi guztietan. Laguntzailereren bat eduki arren, bere eskuz lantzen zi-

tuen Seminario Tipiaren soroak, eta bai, geroago, berak erositako *Ezkanda* deitu etxalde txiki bateko lurrak. Dirudienez, neurri batean hor haztatzen zituen liburuetako irakaspenak, *Eskualdunako* artikuluetara aldatu aurretik. Gainera, ezin dugu ahaztu haurtzaroan eta oporraldietan Amikuze Mithiriñako familiarekin ikasitako guztia.

Hala ere, Frantziako Estatuaren eta Elizaren arteko berezkundearen auzia dela-eta, Miarritzeko polizia-buruak Larresoroko Seminarioa hustu egiteko agindua eroan zuen bertaraino 1906ko abenduaren 12an. Hurrengo 24 orduetan 160 ikasleek hanka egin behar izan zuten, baina, zuzendaria eta irakasleak barruan gelditu ziren polizia-indarrei itxaroten. Kontua da, Larresoroko apaizak Belokeko beneditanoen monasterioan aterbetu zirela gorabehera negargarri batzuen ostetik.

Alabaina, ez ziren horrela amaitu Arnaud Abadiaren eroapena probatzeko jazokune mingotsak. Aspaldian harri-minak jota zebilen, eta, estoizismoz nozitu arren —«oinazerik jasangaitzener gogor egonez» [12: 137]—, azkenean guztiz beharrezko suertatu zitzaion kirurgiara jotzea, «beti halere bere eginbideari jarraitzen zela» [11: 180]. Bigarren operazio bat ere pairatu zuen toki berean: «huntarik landa hautsi baitzen eta ezintzen abiatu» [11: 180]. Dena den, eritasunak eta ebaki-zauriek baino gehiago nahigabeek higitu ei zuten Arnaud Abadia. Besteak beste, Gerla Handiaren hasiera ezagutu zuen, eta horregaz batera bere ikasle ohi guztien angustiak eta doluak bizi izan zituen. Hiru urtez luzatu zen Arnaud Abadiaren agonia. Azkenean, hamar urte etsigarriren buruan, Beloken hil zen 1916ko martxoaren 2an. Pierre Buruzain mediku euskaltzaleak jagon zuen azkenaldian, eta pneumonia bategu zendu zela diosku: «il a été emporté en quelques jours par une pneumonie» [20: 8]

3. ARNAUD ABADIAREN IDAZLANEN BALIOAZ

Aurreko lerrootan Arnaud Abadiaren obra idatziaren nondik-norako nagusiak eman ditugun arren, bere kurrikulua osotzeko, 1890ean argitaratu zen *Aphezac soldado* panfletoa [21] eta *Hazparneko Kalbarioa* (1892) deitu liburuan plazaratu zioten prediku bat aipatu beharko genituzke. Idatzitakoak idatzi, gaur egun Arnaud Abadia erabateko ezezaguna da, eta hori bai irakurle arruntarentzat, ez zaio-eta inolako antologiarik bildu, eta bai adi-tuentzat ere, ezin baita ia inon aurkitu haren idazkirik, ze, gorago azaldu dugunez, gaur-gaurkoz imposiblea da *Eskualduna* aldizkariaren bildumarik kontsultatzea.

Gezurretan ari garela ematen badu ere, esan egin liteke Jean Etxepare izan dela Arnaud Abadiaren irakurle bakarra, edo neuk behintzat soilik berarengan aurkitu dut hari buruzko lehen eskukoa dirudien iritzi bat. Iritzi

bat, dena esateko, oso-oso aldekoa gainera. Besterik ezean, beraz, Etxeparengan fidatuko gara Abadiaren idazlanen juzku orokor baterako, eta izan ere, bere lumak idatzitako hainbat lerro ekarriko ditugu hona [9, 10, 12], Arnaud Abadiaren garrantziaz ohar gaitezen. Lau ataletan banatuko ditugu lerro horiek: lehenengo eta behin, Abadiaren hizkuntzaren ingurukoak, gero erabilitako gaiei dagozkienak, hirugarrenik Abadiaren estiloari buruzkoak, eta azkenean Abadiaren obra berrargitaratzearen komenentziaz aritzen direnak.

Batetik, Etxepareren ustean, Arnaud Abadia da «ahoz ala lumaz mintzatzeko hobekienik dohatu eskualdun semea» [9: 42]. Halaber, badiosku: «Haren hizkuntza, laborari gehienen hizkuntza bera da: lapurtar eta baxenabartarra, xuberotar kotsu batekin, hain ontsa oratzen ditu non aditzen baitugu orok. Euskaldun egiazkoaren aharantza du; euskara zahar garbiaren begitarte gozoa dugula ikusten, eta aditzen hots maitagarria, berehala emaiten dauku gogoak. Nork erakatsia ote zakon berari? Gure lurrak» [12: 135]. Areago, Abadiaren hizkuntza-ereduari jarraituz «ez gira izanen batasunetik urrun» [12: 136], Etxepareren iritziz.

Arnaud Abadiaren hizkuntza-trebetasuna alde batera utzita, ikus dezagun zelako gaiak lantzen zituen *Eskualduna* aldizkariaren irakurleentzat. Hori zehatz-mehatz erakusteko aipu luzeska hartuko diogu Etxepareri:

«Lurraren erabiltzeko ara guziak eman ditu xeheki, sasoina. Ohi diren uztak, erein diren ordutik, bildu arteraino, nola arta, begietan sartzen bezala zaukun; erakutsiz, eskutik ginerabiltzan, hala nola haurride, buru eta bihotz oneko batek, bera baino gazteagoak. Abereen laguntzaz ere, eta zor dakotegun atxikimenduaz, zonbat ez dauku erran, eta nolako zuhurtziarekin ez! Laborantzako tresnez, halaber, aipatu du asko. Hitz batez, betidanikako euskaldunen bizipideaz, bizipiderik baitezpadakoenaz, laborantzaz, ziren alha haren gogoa eta luma, aste guzietz, berak bere buru eta eskuetako lanaz ikasiak, euskaraz jakitzen zaizkigularik. (...)

«Atseginak gaindi egin zaukun, erakutsi zaukularik, landarea nola den pizten lurpean; hazkurria zer araz meneratzen dakoten mutil xehe batzuek; ongailuak zer bilakatzen diren, lur barneko ilunbe bero hezean; zendako eta zer heinetan dituzten erroek iresten lurraren gozoak; hok zoin diren, eta nola, landareak beretu arau, neurri berean ahalaz ordaindu behar ditugun, ongailu berezi batzuek; lurretik goiti doalarik ondo, hostoek nola duten hazten airetik, loreak zer jatorki duen eta zer ondorio; zertarik den azkenean osatzen bihia, gizonaren eta kabalen hazkurritzat.

«Hari esker gehienik, ziren Euskaldunak jarri ongailu berrier. Haren erranetik zen hedatu hazkuntza, toki idorrenetan, hala nola Amikuzen. Ikusi zuten askok nolako indarra demoten lurrari, eta nolaz, bazka berde ehortziek; erakutsi zuen pentzeak nola garbi, intak zoin bidez agor, soropil idorren arhatzeak idekitzen duela lur azala iguzkiari, euriari, hegaztinen mokoari, aireak berez edo ihurtziaren indarrez dakarzkon gozoei.

Etzituen ahantzi mendietako su-gei ez ihairkiak. Eta azken mintzaldietan erakutsi zaukun nola ziloetan beira, deus galdu gabetarik, bere heze urintsuan, belar ebakia» [12: 133-134].

Ez dago esan beharrik, ezinago interesgarria litzaiguke Etxeparek zerrrendatu dizkigun gai horiek guztiak irakurtzea, eta horrela guk geuk egiaztatu Arnaud Abadia benetan nolako aitzindaria dugun euskal prosa zientifikoaren historian. Interes hori, areagotu besterik ez digu egingo Etxepareren iruzkin honek: «Apeza zelarik, etzen elizakoetarat ere zeharkatzen. Noizetik noizera bakarrik, zuen laburzki aipatzen Jainkoa; orduan haatik halako fedearekin non fede beraz berotzen baitzuen nekazale gaizoaren bihotza, erakustera emanez fede hartarik zaukala beti bere sua, laborantzaren alde rateko haren beraren karrak» [12: 134].

Ikus dezagun oraingoan Etxeparek zer dioen bere irakaslearen idaztan-keraz. Esate baterako, «Euskaldun argituetan ez da agertu oraino nehor, hain xeheki, hain xuxen, mintzatu denik, bai laborantzaz, bai hazkuntzaz» [12: 136]. Edota:

«Hizkuntza bat bazuen ezin gehiago garbia; bainan hain tinki, hain jori, hain mamitsu, non laborari gaizo gehienak akitzen baitziren, hura ezin jakituz.

«Alta hamar zatitan ezartzeko arta hartzen zuen; bainan halere ginarri gelditzen zen haren solasa, gogor eta apur bat hotz, harri pikatu eder bat bezala.

«Etzuen ere, aitor dut, ahopaldi bakun eta berdina, nola baitzuen Duvoisin zenak. Bihurdikatu aire bat bazuken; bainan bere idorrean irets ahal zezaketenentzat, zer gozoa! Nork egundaino mintzatu du eta marratu lumaz, halako euskara bete, dena zain eta odol, oso, aberatsik?» [9: 42].

Eta handik bost urtera berriro dator ideia berberera, alegia, Abadiaren estiloaren trinkoegia aipatzera, eta baita irakurle jasoak haren mamian aurkituko duen laketa nabarmentzera ere:

«Koropilo hanitz daukatelakotz gauzek, eta piru bat baino gehiago baduelakotz egiak, direnak ere askotan hailgatzeko ez hain errexak, gure idazlearen erakaspina ez da beti, nahi baduzue, ororen adimenduan ximixta bezain zalu sartzekoetarik: hurriki, artetan gogoeta egonez, astirekin, xehatuz, da behar hartu.

«Aitor dut, jakitzeko zaila dela, noiztenka, bururik hoberenentzat; ez dut ukatuko ere hotza dela apur bat, bihotzeko pindar bat edo bertzek, han-hemenka, ez duelakotz gozatu. Ele alferrik batere ez; begiak beti lurrari, bazterrerat eta urrun nehoiz alatzerat utzi gabe; gogoa, ildo bihurrikatu batzuetan barna, argirat bidea ezin eginez, horrelatsu zabilan Abbadie: lanak baititugu batzutan, gure ezjakinarekin giren bezain lausoak, haren hatzari ezin jarraikiz. Bainan nolazpeit hatzemaiten dugunean gi-

beletik, ohartu girenean azkenekotz harek erakutsiari, jabetu denean gure burua gauzen batetik bertzerako sail guti-edo-aski gordeaz, zer atsegina gure baitan! Zer bozkarioaren betea! Nolako eskerrak, erasia ixil batean, ez daizkogu heltzen, argizale haidur eztiari!» [12: 134-135].

Egia esateko, ez dut uste Arnaud Abadiaren idazkiak horren ulergaitzak direnik. Etxepareren azken aipu honetako bigarren pasartearen hasieran *noiztenka* diosku, eta beharbada hortxe dago gakoa: zaila, baina soilik noizean behin. Ikusiko duzunez, mamiaren aldetik ez dago inolako oztoporik hona ekarri dugun *Sathorra* irakurtzeko (eta beste horrenbeste esan daiteke [8] eta [21] ulertu ahal izateko). Dena dela, azpimarratu egin nahi dut ideia hori: ezagutzen dugun Arnaud Abadiaren obraren lagina, hori behintzat, ez da bereziki zaila. Geroago tiratuko dugu berriro hari horretatik.

Nolanahi ere, Etxepareren ustez, asteroko agerpen iragankorra baino askoz bizitza luzeagoa merezi dute Arnaud Abadiaren *Eskualduna* aldizkari-ko idazlanek. Horixe adierazi zuen Aldudeko medikuak guda-lekuetatik, Arnaud Abadia zendu eta hurrengo hilabetean:

«Laborantzaz bezenbatean baikira, apezaz bertzalde, bederen bospasei ehun eskualdun, haren erakaspenez hazi izanik oroit girenak, zendako ez ginezake eman bakotxak diru izpi bat, harek kazeta huntan utzi mintzaldien elgarretartzeko, ziren bezala; mintzaldi hauien biltzeko liburu batean edo bizpahiruetan, barrea bakinitzazke gero jende xehearen artean?

«Euskararen alde, laborantzaren alde, zer obra ederragorik? Nola ohora hobeki, eta atxik gu baitan Abbadie handiaren lanen gibelondoa?» [9: 48].

Itxura batean, bost urte beranduago argitaratzeko prest zegoen Arnaud Abadiaren idazlanen bilduma, Etxeparek ondokoa plazaratu baitzuen:

«Abbadie-ren lumak lantu eta apaindurik utzia, (...) egina izan zen erakaspena, liburutan agertuko dugularik.

«Hedatuko denean liburu hau, daukagu urrats handia egingen dutela, nahita-ez, elgarretarat, mendiez hunaindiko idazleek» [12: 136].

Alabaina, eta ez dakigula zer zela-eta, ez zen argitaratu Jean Etxeparek *idazkirik hoberena* deitu zuena. Izan ere, beste zenbait kasutan gertatu denaren kontrara [22], ez da inon aurkitu edizio horretarako erabili behar zen artikulu-bilduma. Non geldituko ziren, lo, Abadiaren nekeen emaitza baliosak? Diru-faltaz [23]? Noiz arte?

Ea baten batek berandu baino lehen hartzen duen argitarapen horren ardua! Bestela, Jean Etxepareri sinestekotan, sitsak jango du gure klasikorik interesgarrienetariko bat.

4. ARNAUD ABADIAREN EREDUGARRITASUNARI BURUZKO GOGOETA

Euskararen etorkizunaz diharduelarik [24], Federiko Krutwigek penagarriztat eta deitoragarriztat dauka idazle «baxenabarren» eragina lapurteraren baitan, izan ere, haren iritziz «ezereztu» egin baitute lapurtera idatziaz eskuratuta zeukan klasikotasuna. Jakina, esaldi bortitz horrek Krutwigen artikuluan badu nolabaiteko azalpen historiko eta soziologikoa, eta testuinguru horretan ez da hain oldarkor suertatzen. Krutwigek euskara kultura jasoko hizkuntza bilakatzea nahi du, eta xede hori buruan izanik, abiapuntuan egoeraren diagnostiko bat plazaratu zuen. Ikuspegi soziologiko batetik, euskal «izkiriataileak» hiru multzotan sailkatu zituen: populistak, puristak (dela bizkaitarrak, dela garbizaleak) eta klasikoak. Labur bada ere, banan-banan azalduko ditugu Krutwigek bereiztu multzo horiek, euren karakterizazioa munta handikoa izanen baita ostean egingo dugun eztabaidaren ildo nagusiak ondo ulertu ahal izateko.

Populistek, Krutwigen hitzetan, «euskara iente kaskarraren eta herri xehearen problematen traktatzekotz erabili nahi lukete. Bertze gai guztiei buruz erdaraz mintzo dira eta (...) erdaraz izkiriutzen ditute», kulturadunak direla erakusteko. Euskara «baserritarrak» horretarako dialekto eta dialektotxoak aski dira, eta euskara lokalismoz betea maite dute populistek. «Hunelako tendentzia eta egokera adibidez, bertze exempluetan, Ipharraldeko Euskalherriko aphezen ekhinta litzateke. Aphez haukiek herriari bethi euskaraz predikatzen deraukote, bainan heien artean erdaraz baizen ez-tira mintzatzen».

Puristen artean sail bi daudela adierazten du Krutwigek. Batetik, bizkaitarismoaren baitakoek erdaratik hitz guztiak erauzi nahi zituzten, eta hitz berriez ordeztu; hortaz, hizkuntza erabat artifiziala eratu zuten, erabiltezinak. Puristen bigarren sailean, «garbizaleak» daude: gai guztiak landu behar dira, bai, baina soilki euskarazko hitzez, alegia, Azkueren hiztegiko hitzez, eta, horiek aski ez direnean, berrietan oinarrituta hitz berriak sortuz, hitz-elkarketa bidez, eratorpenez eta zabalkuntza semantikoz. Krutwigen iritziz, joera honek muga hertsia ditu, azken batean soilik egokia baita literaturarako. «Hizkuntza garbia prosa poetikoaren arma izan daiteke. Iakintzaren konzeptuak iakin-arazteko hitz zaharren erran-nahia hedatu behar denean irakurlearen atenez behar lizatekeien baino gehiago reklamatu da, eta heien sinifikantza aldatu behar dugunean irakurtearen haria ebakiten dugu. Haur behin edo bertzetan pausa bezala egin liteke, bainan iakintza modernuaren erakustekotz orrialde batetan hogeit hamar hunelako geldiguneren egiterat irakurlea bortxatzen dugunean, irakurtea gorhaingarria bilhakatu da».

Azkenik, klasikoaren multzoa dugu: «Euskara klasikoaren (*sic*) iarriztaileekin gure hizkuntza Euskalherriaren egiazko kultur-hizkuntza bilhakatu-

ren zatekean». Jakina, Krutwigen iritziz «euskara klasikoa, lapurdara klasiko da», eta Axular dugu maisu handia. Behin eta berriro azpimarratzen digu, hizkuntza garbia ez dela nahikoa jakintzazko prosa idazteko, eta, halaber, ederraren ederrez prosa ulertezina egiten duenak kalte handia egiten diola bai gaiari eta bai hizkuntzaren biziari ere.

Sailkapen horretan, guk geuk non kokatuko genuke Arnaud Abadia? Ihardespena ez da erraza, batez ere berorren obraren oso lagin txikia eza gutzen dugulako. Nolanahi, inolako zalantzarik gabe ken dezakegu purista bizkaitarren multzotik, bistakoa denez. Bestalde, baztertu beharrekoa da, ziur aski, Arnaud Abadia Krutwigen klasikoen sailean onartzeko ideia, izan ere, Jon Casenavek oso ondo azaldu duenez [23], Iparraldeko sasoi horretako idazleak autodidaktak dira, eta gehien-gehienek ez dituzte klasikoen liburuak ezagutzen, ezin baitira eskuratu; soilik aberats okituek eros zitzaizkete, hala nola, Bonaparte printzeak, Julio Urkixok, Anton Abadiak edo Julien Vinson-ek. Hortaz, asumitu egin dezakegu Arnaud Abadiak ere galdu egin zuela tradizio klasikoarekiko lotura, baina ez tradizio hori ezereztu, alegia, ez nahita baztertu, Krutwigen juzku zorrotzegiak iradoki bezala.

Beharbada, populisten multzoan sartu beharko genuke Arnaud Abadia. Izatez, Krutwigekek aipaturiko idazle «baxenabarren» taldekoa da, eta, ildo beretik, Jean Etxeparek idatzitakoaren arabera, badirudi Larresoroko Seminario Tipian ia sekretua zela Hiriart-Urruti, Abadia eta Adema *Eskualduna* aldizkariaren idazleetarikoak zirela [13: 227]. Hau da, nahikoa sinesgarria da pentsatzea, Abadia gehien bat erdaraz mintzatzen zela, edota soilki. Alabaina, idatziz erabili zituen gaiak «iente kaskarraren eta herri xehearen» interesekoak izan arren, irakurle horiek ez zituzten ulertzen, ez ziren gai mamia konprenitzeko. Komunikazio-falta horri buruzko aurreko ataleko aipuez gainera, beste hurrengo hau ere erants dezakegu, eta, noski, Abadiaren ustezko populismoa hein handi batean gesalduta begitanduko zaigu:

«Luzaz egon zen bizkitartean eskualde hotako laboraria, haren euskarazko erakaspen zuhur bezain idekiari ezin ohartuz: idazlearen xehetasunak etzezazken jaki gaizoak. Adimendu hertsietarat etzuzen bide egin haren adimendu zabalak, gu hainbertze begirune ginakonek ez baginu ezagutarazi zoin guharen tokietan euskaldun irakurtzalei. Erakasle baten gai osoaz jende xehearen ohartaraztea, bego haren ganik ikasi mutiko gazteen gain, entzunaren ariaz beretu badute eta guziz maitatu» [13: 228-229].

Gaia gorabehera, aurreko aipuan argi ikus daitekeenez, azalpenen maila da gakoa. Dena dela, Abadiaren idazlanen maila oso apala da izatez, *Sathorra* irakurritakoan konturatuko zarenez; arazoa orduko baserritar irakurleena hori baino beheiago egotetik dator [1: 140]. Halandaze, goi-mailako populistatzat-edo jo ahal dugu.

Bestalde, eta kronologikoki horretarako beharbada goizegikoa izan arren, garbizaleen zakuan sartzeko arrazoirik ere ez dela falta pentsa dezake baten batek. Hala ere, nahiz eta Abadiarengan Krutwigek sail horren ordezkari ei esleituriko berezitasunen bat aurkitu ahal den, nire ustez Arnaud Abadiarengan hori ez da garbizaletasunaren ondorio, idatzitakoa errazago egin nahiaren ondorio baino. Esate baterako, *Sathorra* irakurtzean, *lurpeko*, *erro jale*, *hazi jale* edota *hezekari* modukoak aurkituko dituzu. Horiek guztiak, ene ustez, ez zituen hala-holako garbizaletasun batek bultzatuta sortu, baizik eta, erabiliko zuen bibliografian hurrenez hurren eta frantsesez agertutako *geofilo*, *erradiziboro*, *seminiboro*, *higrofilo* eta enparauak era ulergarri batez adierazteko bere irakurleei. Arrazoi berberagatik, beste batzuetan bestelako konponbideetara joko zuen [8], dela ez itzultzera (*sulfure de carbone*, kasu, itzulpenak ez du-eta ezer argitzen), dela perifrasi luzeetara (*bixta ainitz azkartzen duten berina batzu = lupa edo mikroskopioa?*)², dela izendatu barik uztera (idazlan horretan [8], hainbat orrialde marmutxa batzuen metamorfosiaren gainekoak dira, baina ez da metamorfosi terminorik agertzen, eta ez berorren izen garbizalerik ere). Areago, horietariko batzuk itzulitako termino garbizaletzat jo baditzakegu ere, era bereko beste batzuk ez dute kultur erroez osoturiko kide arruntik: *aza jale* (= errafanofagoa?), *bihi jale* (= *hazi jale*, ala bereiztu egiten ditu graniboroa eta semini-boroa?), *xori har eta jinko-oilo jaleak*, *har ogi bihi jaleak*.

Mota horretako adibideen artean badaude bi, aipamen berezia merezi dutenak, ez horrenbeste Abadiaren garbizaletasun posiblearen arazoa ebazten lagunduko digutelako, baizik eta, Krutwigen sailkapeneko testuingurua utzita gure koordenatuetara bideratuko gaituztelako, eta horrela, ahalegin-du egingo gara planteatutako arazoa beste eskema batean argitzen. Hain zuzen ere, Abadiaren *Sathorra* idazlanaren lehen atalean *belhar jale* eta *chitchi jale* agertzen dira, eta bai, ikusiko duzunez, beste grafia honekin ere, *belhar-jale* eta *chitchi-jale*. Hurrengo lerrootan grafia gaurkotura plegatuko ditugu: *belarjale* eta *xitxijale* beraz.

Herbiboro eta, batez ere, karniboro terminoen egokitasuna dela-eta eztabaida luzea egon da, bai kontrako [25: 113; 26: 34] eta bai aldeko [27; 28: 56-69] arrazoiak eta desarrazoiak plazaratuz. Eztabaida horretarako argigarria da ikustea, Abadiak *belarjale* noiz eta 1892an erabili zuela, eta zer eta «herbiboro» adierazteko, eta ez «barau-egilea» esateko [28: 66], eta ez ere, zehazki, «graminiboro» (= *grass-eating*) esateko.

² Ildo horretatik, ondokoa diotso eskutitz batean Pierre Buruzainek Georges Lacomberi: «Vous vous souvenez, n'est-ce pas, de ses articles sur l'agriculture dans l'Eskualduna. Etant donné la pauvreté de notre vocabulaire, il arrivait à de véritables tours de force pour rester puriste et se faire comprendre. Nul mieux que lui ne savait se servir d'une périphrase, souvent imagée, pour suppléer au mot que ne lui donnait pas sa langue maternelle» [20: 8].

Era berean, gure literaturaren lehen benetako «karniboroa» (dietaren ikuspegitik, ez taxonomiari dagokiola!) 1892koa dateke: *xitxijale* (Jakina, Abadiaren *xitxi* hori *haragiren* sinonimoa da, *okela* bezalaxe-edo, eta ez du mendebaldeko euskalkietako *txitxiren* erabilera ume-hizkerara murriztua —X. Bidegain, M. Irigoien eta P. Xarritonek zeinek bere aldetik, kom. perts.—). Lehenagoko gure *haragijale* guztiak, 1696.etik aurrerakoak, ez dira «karniboroak», baizik eta «barau-hausleak» edota «haragizaleak», eta, izatez, esangura zientifiko horretarako 1916an proposatu zen hiztegi batean [28: 64]. Zehatzapen kronologiko horrekin batera, erabilerari doakion kontua daukagu: nori eman lehentasuna *haragijaleri* ala *xitxijaleri*? Zalantzarik gabe bietariko lehenengoaren alde aipa daiteke azken aldi honetan irakas-kuntzan eduki izan duen zabalkundea. Baina, berorren kontra ezin da ahaztu bere jatorri eskasa, alegia, hiztegi baterako sortua dela eta luzaroan bertan lo gelditu zela. Orobat, Etxeparek *haragi jale* ez du termino zientifiko gisa erabili, *bifteka-jaleren* sinonimo modura baino [28: 65], eta horrelaxe egingo zuen, ziurrenez, bazuelako Abadiaren *xitxijale* horren berri.

Jakina, herbiboro, karniboro, belarjale, xitxijale eta haragijale benetan sentitzen dugun problematika baten adierazle dira azken batean. Horiek guztiak Petöfi-k proposaturiko eskeman kokatuko nituzke nik neuk [29; 1: 134]. Alegia, komunikazio zientifikoan maila desberdinak daudela onartuz, hau da, edozein gai sakontasun desberdinez azal daitekeela onartuz, maila bakoitzak hizkera-modu bat eskatuko du, lortu nahi den zehaztasunak derri-gortuta. Petöfi-k lau maila definitu ditu, a-tik d-rainoko gradazioa, halatan non, diskurtso zientifikoaren zehaztasuna galduz baitoa argitasunaren alde: nolabait, a mailako idazlanak erabat espezializatuak izatean guztiz kriptiko eta ulergaitzak izango dira irakurle arruntarentzat, eta b eta c mailetan pixkanaka argiago suertatuko zaizkio, d mailako idazlan dibulgatibo erraz-errazetaraino. Zernahi gisaz, gogoratu Abadiaren zailtasuna aipatu dugularik maila-arazo bati egotzi diogula.

Eskema horretan, esan gabe doa, belarjale, xitxijale, haragijale eta era horretako berba askok (ez guztiek!) badute euren toki egokia sailkapeneko behe-mailetakoko diskurtsoetan, eta, halaber, goi-mailakoetan badute berea herbiborok, karniborok eta kultur errozko gainerakoek. Jakina, idazleak ikusi beharko du kasuan kasu zein termino-mota aukeratu, idazki ahalik eta ulerterrazenenak ehuntzeko, aldi berean zehaztasun kontzeptualari muzin egin gabe. Idazleak berak deliberatuko du zein komunikazio-maila komeni zaion.

Nolanahi, ataza horretan ez da beti asmatzen berez, eta gainera, nekeza suertatzen da denen gogara egitea, hemen eta edonon. Izan ere, batzuen gusturako termino herrikoi (*folk-term*) larregi sartzen ari da prosa zientifikoan, eta plebifikazio delakoaz mintzo dira bekoki ilun [30; 1: 145]; areago, teutonizazioa [31; 1: 143-144] plebifikazio-joera horren muturreko mu-

turra izango litzateke ikuspegi honetatik. Baina, neurri egokia hartuta, esan nahi baita, maila bakoitzari dagokion dosifikazioarekin asmatuz gero, plebifikazioarena baliabide estilistiko garrantzitsua izan daiteke, tonu desberdinetako eta beraz irismen desberdinetako testuak ondu ahal izateko. Plebifikazioaren kontu horrek gogoeta sakona merezi du, berorrek ekar diezaioke-eta irtenbide emankorra gorago aipatu dugun eztabaidari.

Kontura gaitezen, azkenik, idazle populista barik Arnaud Abadia idazle «plebifikatzailea» izango litzatekeela eskema honetan, hain zuzen ere, d mailan ziharduena.

5. ARNAUD ABADIAREN SATHORRA (1892)

Testua aurkitu bezala transkribatu dugu, aldizkari honetako irakurleari beste xarma batez apainduta begitanduko baitzaio, eta ez horregatik aparteko zailtasunez ilunduta. Orduko ortografiaren oztopo nagusia gainditzeko, gogoratu, *ch* ikustean *x* irakur bedi: *chuchen* = xuxen; *chichari* = xixari; *gaichto* = gaixto; *beltch* = beltz. Hona hemen Abadiarena [6]:

LABORARIER

Laborariak baditu aldekoak eta etsaiak ba lurreko bai aireko ihizietan. On baizik ez liteke beraz, aphur bat bederen, ezagut ditzan zoin zoin diren, batzuen begiratzeko, eta bertzeen ahal oroz galtzeko. Aipha dezagun lehenik:

Sathorra

Aldekoa othe dugu sathorra ala etsaia?

Etsaia, etsaia, batere izaitekotz, dautazue guziek erranen berehala. Sathorrak ez du gaizkiric baizik egiten; eta bethi ari da bere lan tzarrari. Ez dauzkuia sathorrak landak, phentzeak eta baratzeak berak iraulirik ezartzen, hatzeman landare guzien erroak jaten dituela? Laborariaren etsai gaichtoenetarik bat da sathorra.

Baditeke. Halere ez dezakegun eman gainera merezi duen baino gehiago estakuru; goazin gauzak ongi behatuz. Sathorra lurpean bizi da gu bezalakoa ezin diteke sar haren chiloan jakiteko chuchen zer ari den, eta sathorra bera ez da bere berrien salhazale.

Bainan badira gu baino asmu hobeko gizonak, sathorraren ara eta egitate guziak nolakoak diren hatzeman dituztenak. Huna nola:

Jaun jakhintsun aiphatu bati ekharri zaizkoten bi sathor bizirik. Aspaldian ihizi beltch horietarik zombeit eskuratu nahia zagon, bere

begiz ikhusteko, ala diren belhar jale, ala chitchi jale. Ezarzen ditu beraz bi sathorrek barrika buru motz baten barnean eta emaiten deiezte harat bere baratzeko belharrik hobeentarik.

Biharamun goizean badoa jakitera zertan othe dituen bere hazkeiak. Zer ikhusten du? Barrikaren zolan sathor bat harat hunat dabilala lasterka, khechu eta sabela hertsirik. Bertzea nun othe da? Gure jaunak ikhertzen du belharren artean eta hatzemaiten zer, zuen ustez? Bigarren sathorraren hechurak ongi murtchaturik.

Sathor goseak, gau batez, jan du beraz bere laguna, eta orai berriz gosetua, zer jan bilha dabila. Orduan jaunak aurdikitzen dio chori bat bizirik eta hegalak mozturik. Sathorra jauzian choriari gainera doako, hain baita gosea, eta ahoa bethez, luma eta hechurrez kampo, dena jaten du. Gero badago etzanik chokho batean. Eguerdiri buruz bertze chori bat jan zuen, eta halere arratsa gabe, berriz goseak zerabilan lasterka.

Oherakoan gure jaunak eman zion sathorrari apho bat. Sathorra hurbiltzen zaio berehala aphoari: aphoa hantzen da hapaka, ustez beldur eginen diola sathorrari: bainan ez da hau puska handiari lotzeko herabe. Bizkitartean aphokia ez bide zaio laket, ezen sudurraz hunkika ibilirik, uzten du hor aphoa eta badabila chokhoz chokho, bertze zerbeiten bilha.

Biharamuneko sathorra hila zen eta belharrak han zauden oso-rik, aphoa ere bai. Nola ukha sathorra chitchi-jale dela eta ez belhar-jale? Eta zer chitchi jalea! Egun batez jan ditu sathor bat eta bi chori: bi aldiz bederen bere phizua haragi. Izari horren arabera, gizon batek idi baten erdia behar luke jan egunean. Sabelak, den bezala, ezin bethez emaiten daukun lanaren gainean, ez ginduke bertze beharrik!

Eta sathorrek zer haragi jaten othe du lur pean? Hori jakiteko liteke.

Jakina da hori ere. Nola? Beha hunat, sathorrari sabela urratu diote, ez bakhar bati, bainan bai anhitzi, eta cheheki ikhertu zertaz zuten bethea. Gauza laburzki erran dezadan, huna zer

duten bethi hatzeman. Sathorra hazten da chichariz, lurpeko eta lurrean dauden harretarik gutiz gehienez. Eta nola chichariak aipatu gabe utziz, lurpekoak eta har horiek baitira oro erro ja-leak, eta ahal dutenean hazi jaleak, hortarik ezagun da sathorrak, bere estakuru guziekin, baduela ere alderdi onik. Hain da gauza hori egia nun lurpeko eta har horietarik ausarki den lekhu batzue-tan uzten baitituzte sathorrak ar ditela beren lanari. Ezen bi gai-tzetarik ttipiena hautatzen ohi dugu. Badira ere sathorrak bizirik hatzeman eta, bertze lur batetarat eremaiten dituztenak, lur hunen chichari, har eta lurpekoetarik garbitzeko.

Bizkitartean aithortu behar da sathorrak ez duela lan hori urririk egiten. Onaren aldean badu gaichtoa. Baldin sathorrak ez badu belharkirik jaten, egia baizik ez da, bere lurpeko lanetan, bere bideak egitean, mozten dituela hatzeman erro guziak, eta kaporat aurdikitzen duen lurraz zikhintzen duela larraina. Horra zertako anhitz begietan duten laborariek, eta hemen haren alde erran ditugun gauza guzien gatik, gogo onez, ahal balute, be-ren lurretarik kampo eman lezaketen sathorraren itchura guzia.

Badira sathorraz jabetzeko bideak, bai bizirik bai hilik. Aipha-tuko ditugu bertze aldian. Zuzen zela iduritu zaut erran ginde-zan lehenik, anhitz

burutarik higuigarri izana gatik, baduela ere alderdi onik. Gauza horien jakinera, eginen du bakhotchak nahi duena; edo ahal duena.

2

Nola hatzeman sathorra? Lana frango hor. Halere egin dite-ken gauza da, baldin ongi ezagutzen badira zoin diren sathorra-ren arak, nola dabilan lurpean, eta noiz edo nola den ari bere la-nean. Dezagun lehenik gauza hau har gogoan. Sathorrak badu bere ohantzea eta baditu bere lan-bideak. Ohantze hori edo hesi, edo arbola erro, edo harrasia zombeiten azpian da, ather-bean eta bi edo hirur zehe barna lurrean. Ohantze hortarik gain beheiti baditu sathorrak ur-bideak, ezen ez du bustian egoitea laket. Baditu ere sathorrak ohantze hartarik alde orotarat ibil-bideak, etsai zombeit heltzen zaionean ihesari emaiteko, harat edo hunat, beharraren arabera.

Bainan bide horiek oro laster bide bakhar batetara doatzi. Bide hau da sathorraren ihizirako bidea; bide hau sathorrak baderama bethi aitzina eta huntarik bai esker bai eskuin egiten ohi ditu ber-tze bide batzu laburragoak, inguruetako lurren ikhertzeko.

Bazter bide horiek erdikoa baino hertsiagoak dira, ezen sathorak bere gorphutzaren heineko egiten ditu bere bideak. Bainan nola erdiko bide hortan baitabila ardura, bai ihizirat doanean, bai ohantzerat itzultzen denean, ibiliaren bortchaz zabaltzen du bide hori.

Ageri da orai sathorra hatzeman nahi duenak ezagutu behar lukela ohantzetik lankhialako bide hori, ezen egunean zortzi aldiz bederen badabila sathorra harat edo hunat bide hortan. Bai, zortzi aldiz bederen egunean; zeren sathorak baititu lau alha aldi egun bakhotch; lehena iguzkia agertzean, bigarrena bederatzia inguruan, hirugarrena bi orenetarik harat eta azkena arratsalde aphalean. Alha aldi bakhotcharen ondotik nola itzultzen baita bere ohantzerat, lau aldiz bederen egiten ohi du erdiko bide hortan harat hunata; eta ardurago oraino, lanean ari delarik zerbeitek izitzen badu.

Bainan nundik eta nola ezagut bide hori?

Ezagun da, ongi behatuz, hirur seinale hotarik. Bide haren gaineko lurra sahetsetakoa baino aphaingo jautsi da. Bide haren gaineko belharra chuhurrago da eta, bero ari denean, horiengo, erroak trenkatuak dituelacotz. Eta azkenekotz sathorak han hemenka kampoat aurdiki lur multzo batean, ikhus ezazu norat den lur lerrorik luzeena, haren azpian da aiphu dugun bidea.

Jakin behar da sathorra lurpean bethi chuchenka dabilela lurra kampoat aurdiki duen lekhu batetarik bertzera artean. Haren gorphutzak eta laneko tresnek hala nahi dute. Bigarren lur-aurdikigia huntan zeihar diteke esker edo eskuin, zeren han aphur bat zabalago egin baitu bere bidea. Bainan handik berriz norat ere buruz abiatzen baita harat joanen da

chuchen bertze lur-khengo ala artean.

Gauzak hola direla zuhaurek ikhusteko sathorak lurra kampoat aurdiki duen lekhu batetarik bertzera har ezazu begira bide chuchena eta begira hartu bide horren gainean khurutze emazu aitzurraz, hatzemanen duzu azpian sathorraren bidea. Baditeke traba batek zeharraraziko duela sathorra doan bidetik, bainan guti, eta zehartu baino lehen edo altchatuko du edo aphalduko bere bidea, traba horren gainetik edo azpitik joiteko bide chuchenean aitzina.

Jakin behar da ere sathorraren bide horiek, bai erdikoa, bai bazterrekoak, lur achaletik zehe bat barna doatzila, ardurenik gutichago, eta beren luzetasun guzian bethi abiatu heinari.

Bakhotchak ikhusten du sathorraren ohantzerako bidea hatzeman duenak sathorra berea duela. Eman dezala arte edo zepho bat bide hartan, ahalaz sathorrak azkenik egin lanetarik ohantzerako alderat.

Arte edo zepho hori bazter bide batean emanik baliz, hutsik egon liteke; ezen sathorra ez dabila bide horietan aitzinago chilatu nahi dituenen baizik, eta hein batetara eremanez geroz, uzten ditu debalde, bertze zombeiten hasteko. Ezen sathorrak bethi erdiko bide horri hurbil izan nahi du, bai zerbeitek beldur egiten dionean ihes egiteko, bai alha aldia egin duenean bere ohantzerat lasterrago heltzeko. Ez dut erran nahi gogoeta horiek guziak egiten dituela, bainan badu asmu bat Jainkoak emanik, zoinak egin arazten baitiozkitza gauzak berak balazkitza bezala edo hobeki.

Sathor hatzemaileen jakitate guzia, erdiko bide horren hatzemaitean da, edo itsura ari dira. Erran dugu nola ezagut ditek eta hura ezagutuz geroz nola jabe sathorraz. Bertze aldian erranen dugu bertzerik.

3

Goazin oraino sathorraz; eta ernerik irakur; hobeenerat ari gira.

Arterik edo zephorik gabe hatzeman diteke sathorra, aitzur on batekin. Ez, anhitzek egiten duten bezala, sathorra ari delarik, hari gain-behera emanez. Itsura artzea da hori; eta ardurenik debalde artzea.

Huna bada nola diren ari lan hortan ikhasiak direnak.

Eman dezagun lehenik sathorrak ez duela lur meta bat baizik eginik, eta hura egin berria.

Bazter ezazu sathorrak kaporat aurdiki lur meta hori, ager haren azpian den gain-beheitiko chiloa; gero egizu hara eztul edo oiuhu bat, eta eman chilo hartara beharria. Zure eztulak edo oihuak iziturik, adituko duzu sathorra badabilela ihes egin nahiz, eta errechki ohartuko zira zoin aldetan den.

Orduan aitzurrarekin khen ezazu alde hartarat buruz lurra eta sathorra zurea da. Baditeke arte hortan sathorrak gordetzeko egin duken gain-behera chilo bat. Emazu ur chorta bat chilo hartara, eta sathorra ethorriko zauzu eskura.

Agertu duzun chilotik eztul egin eta, ez baduzu deusik aditzen, seinale da sathor bidea badoala bertze lankhia zombeitetarat.

Sathorrak baditu bi lur meta eginik, bata bertzetik bi edo hirur urhatsetan zerbeit goiti-beheiti, eta lur hura berri-aurdikia da kamporat. Zer egin orduan?

Bi lur meta horien artean ager ezazu aitzurraz sathorraren bidea. Badakizu bide hura lur meta batetarik bertzera doala chuchenka, zehe bat barnarik.

Trenka beraz lurra azkarki, *zehe bat zabal, zehe bat luze, zehe bat barna.*

Hola egin chiloaren bi buruetan ikhusiko duzu bi lur metetarat doan sathor bidea. Zoin aldetan othe da sathorra? Ez dakizu. Nik ere ez. Berak erranen dauzu laster nun den. Zuk ideki chilotik barnerat joanen zaio airea eta jinen da sathorra chilo haren tapzera, lurra berekin ekharriz.

Nundik ere ikhusten baituzu heldu dela lur hori, alde hartan da sathorra. Khen ezazu aitzurraz bidearen gaineko lurra sathor metaradino; han hatzemanen duzu zure ihizia.

Huna orai non sathorrak badituen hirur lur meta eginik, eta ezagun da egin berriak direla.

Azken gauza huni behar zaio bethi behatu. Kamporat athera lurra zaharra bada, edo berria izana gatik, ikhusten baduzu lur meta heietarik batek baduela bizkarraren erdian chilo bat, seinale da ez dela gehiago han sathorrik. Edo lurpez edo kampoz joana da alhagia hobe baten bila.

Hirur lur meta badituenean bada eginik sathorrak, trenka ezazu aitzurrekin, lehen metaren eta bigarrenaren artean, eta berriz bigarrenaren eta hirugarrenaren artean. Garbi erhiaz chilo heietarik batetara ala bertzera heldu diren sathor bideak.

Anhitz dembora gabe, nun ere baita, ethorriko da sathorra chilo heien hestera, eta hola agertuko du bere burua. Urra orduan aitzurraz, gorago erran dugun bezala haren bidearen gaineko lurra, sathorraz jabetuko zira.

Bainan gerthatzen da sathorrak baititu eginik lau lur meta edo gehiago, sei, zazpi zortzi. Zer egin orduan?

Huna. Trenka ezazu lurra sathor bidearen gainean, utziz ezker eta eskuin bi, edo hirur, edo lau lur meta; sathorra zoin ere aldetan baita ethorriko da ideki diozun chiloaren hestera. Orduan ikhusiko duzu ala zuk egin urrakotik ezker den ala eskuin. Emazu eskuinean dela eta alde hartarik badituzula lau lur meta. Aski dituzu lur meta heien artean egitea aitzurrarekin behar di-

ren urrakoak, erran nahi baita lur meta guzien elgarretarik berechtea trenkada batez. Sathorrak nahiko ditu chilo hek tapatu, hasiz hurbilenetik, eta hola salhatuko dauzu berak nun dagon gordea, eta nun behar duzun urratu haren bidearen estalgia.

Gerthatzen da phentze edo landa berean baitira sathor bat baino gehiago, lanean ari bakhotcha bere lekhuana. Orduan heietarik bati beha egoiteko orde, utzirik bertzeak ar ditela gaizki egiten, hel zitezke orotara. Hortakotz aski duzu sathor bideak trenkatu dituzun lekhuetan landatzea, agertu dituzun aho bakhotchean, chotch mehe bat, paper puchka bat emanik gaineko buruan. Sathorra jiten denean chilo heietarik bataren edo bertzearen lurrez tapatzera, igituko du chotcha eta eror araziko. Zuk urrunetik ikhusiko duzu chotcha erori dela. Joan orduan jauzi batez hara eta ikher nun den sathorra.

Direnean sathorrak berriki egin lur meta batzuetarik hurbil bertze batzu zaharragoak, behar da lehenetik ikhertu meta berrien eta zaharren artean badenez biderik eta hura trenkatu, sathorrak harat ihes egin ez dezan gatik.

Baditeke ere, gorago erran dugun bezala, sathor bideen gainean urrakoak egin eta ez baita sathorra heldu chiloen tapatzera. Horrek erran nahi luke sathorra, zuk ez dakizun bertze bide zombeitetarik joan dela bere ohandzerat. Baldin ezagutzen baduzu ohandze hura nuntsu den, hari ahal bezain hurbil idek ezazu bidea: harako da laster ihizia.

Heltzen bazazu sathorra ar dadin lanean lur meta baten azpitik zu han beha zaudelarik, orduan aitzurraz gain behera emaiteko orde, trenka ezazu ari den meta hartarik bertze metetarako bidea, eta hatzemanen duzu sathorra hola preso eman duzun lekhuana.

Bainan orhoit, nola sathorraren bidea zehe baten ingurua barna baita lurrean, behar dela aiphu dugun lan huntako aitzur luze eta zorrotz bat, eta aitzur hura ernerik behar dela erabili; ezen, harrabotsa adituz geroz, sathorra erne eta zalhu dabila lurpean.

Bertze aldian mintzatuko gira phozoinaz.

4

Ageri da ederrago litekela sathorraren hatzemaitea, ezen ez haren hil araztea phozoinaz lurpean.

Atsegin gehiago ere emaiten du ihiziaren eskuratzeak, eta eskuraz geroz badakigu ez deraukula gehiagoko kalterik eginen.

Bainan hatzemaite horrek ditu lanak. Galdatzen du dembora, begi eta sudur. Eman dezagun, begiz eta sudurrez, ez diola eskualdun laborariak nehoi ere zorrik. Bainan nun du sathorraren barrandatzeko dembora!

Bertze alde sinhesteko liteke debru zombeitek erran diola sathorrari noiz den laboraria lanez gaintitua; ezen orduan da hura ere ari azkarkienik bere lan tzarrear.

Eskas dugunaz geroz dembora bertzela egiteko, ikhus dezagun nola phozoinaz leher araz ditzazkegun sathorrak, ez bat edo biga aldian, bainan hamar, hogoi, hitz batez, diren guziak, eta hori egun edo gau bakhar batez.

Badakigu sathorra bizi dela chichari eta har janez. Hazkurri hori behar diogu bada phozoinatu eta harek hatzemanen duen lekhuaz ezarri. Chichariak hatzeman errechago dira ezen ez lurpean dauden harrak. Eta sathorrari batzu bertzeak bezain laket zaizkonaz geroz, ditzagun lehenik bil chichariak. Zer chichari? Ez handi, ez ttipi, artekoche batzuetarik. Hortakotz aski dugu nombeit ildo baten itzultzea.

Chichari horiek bil, bizirik, gophor edo eltze ttipi batetara, idorrik, erran nahi baita untzi hartan urik eman gabetarik. Aingira mota horrek ez du ura laket, nahiz hezekari den.

Behar othe da bildu chichari anhitz?

Nor bederak ikhus dezala hori, gauza huni behatuz. Sathor batek aski du lehertzeko chichari bakhar baten jatea. Bizkitartean on da eman ditzagun biga, edo lau, sathor bakhotcharen lankhian.

Beraz zombat ere sathor baituzu begietan, hambat ere gehiagoko chichari behar dituzu bildu.

Bainan nola ezagut alhor edo phentze batean zombat sathor ahal den?

Hortarakotz orhoit sathorrak ez direla elgarrekin bizi, umeen hazteko demboraz kampo. Ikhusten dituzunean beraz elgarretarik hurbil, sathorrak egin lur meta multzo batzu, badaukakezu sathor bat baizik ez dela han. Eta elgarretarik hein bat urrun diren meta multzo bakhotchearn bada sathor bat.

Sathorrak khamporat aurdiki lur meta horietarik multzo bat ikhusten duzun lekhu bakhotchearn beharko dira beraz eman chichariak.

Huna nola eta noiz:

Aitzur on batekin hatzeman ezazu bi lur meta berriren arteko bidea; zehe bat luze eta orobat zabaleko lur achal bat khenduz ahal oroz hautsi gabetarik. Lur haska hori khendu duzun lekhuian, zehe bat barna, eskuz ager ezazu sathorraren bidea eta harat erori phurruchka guzietarik garbi. Gero ezar chichari bat harat hunat doan sathor bidearen bi ahoetan, eta ezar

lehenik athera duzun lur thaska bere lekhuian, azpiko bidea oso eta garbi uzten duzularik. Egin orobat bertze lur meta multzo guzietan, berriak diren ber; ezen zaharrak beren nausiak debalde utziak dira.

Chichari horiek eman ditezke sathorrak kamporat lurra aurdi-ki duen chilotik behera, lehenik lur hura eskuaz baztertu eta, barnerat erortzera utzi gabetarik. Bainan hobe da lehenik erran dugun bezala egitea. Lan horren egiteko ordurik hobeena da argi hastea, orduan baitoa ere sathorra lanerat edo jaterat; orobat da harentzat.

Bainan chichariak sathor bideetan eman gabetarik behar dira phozoindatu. Huna nola:

Orhoit zira chichariak bildu eta, eltze edo bertze untzi ttipi batean eman dituzula. Oro bizi dira eta ez daude beren presondegian geldirik. Emazkitzu orai paper zabal baten gainean, ez eskuz, bainan untzia harat itzuliz. Han, harat hunat dabiltzalarik, paper haren gainean, berek beren buruak garbituko dituzte. Hel-tzen direnean paperaren hegira, altcha ezazu hunen bazterra, eta chichariak erdirat eroriko dira, berriz lekhu hobe baten bilha abiatzeko. Chichariak hola garbitu direnean berekin zakarzkaten lur phurruchketarik, emazkitzu berriz untzian.

Bainan goazin emeki. Baldin ez baduzu untzi haren estaltzeko doia chichari baizik, bota oro batean untzirat. Gero eman phozoina gainera, chichariak estal arte, ez lodi hargatik. Phozoin hura erhauts bat da. Nola ez baita on eskuz erabil dezazun, har ezazu erhia baino lodichagoko chotch bat; chotch hari kanibetarekin chabal ezozu buru bat, eta hartaz eman phozoina chicharien gainera.

Untzian lehenik ezarri chichari horiek baino gehiago nahi baduzu aldi berean phozoindatu, eman bertze hainbertze heien gainerat eta hok ere bertzeak bezala phozoinaz estal.

Hola utziko dituzu chichariak untzian, hamar edo hamabi oren, phozoina ongi har dezaten gatik. Dembora horren buruko berekin dukete sathorrari leher egin araztekoa.

Aski duzu, goiz aldera, erran dugun bezala eta erran lekhuetan chichari heien ezartzea.

Ohartuko zira phozoinak egin duela bere lana, sathorrak lane-tik gelditzen badira. Hortakotz aski dukezu, egun baten buruan, lur meta guzien barreiatzea. Baldin meta berririk ez bada agertzen, seinale diteke zure sathorrek azken asean egin dutela. Hel baladi oraino sathorra berriz artzera, eman berriz phozoina. Ez du lan horrek luzaz iraunen, eta nausi geldituko zira.

Phozoin hartarik ukhanen duzu hamar sasetan zertarik leher araz berrogoi eta hamar sathor, erran nahi baita zertarik phozoin-da ehun chichari, biga emaiten ditugunaz geroz sathor bakhotcha uste dugun lekhan. Huna orai nori galda phozoin hura:

MONSIEUR FELIX MARTIN,
Pharmacien,
Rue d'Orléans, 18. NANTES.

Huna orai zer eman letraren barnean:

*Veillez m'envoyer un paquet de votre Exterminateur
des taupes.*

Horra letra guzia. Eman gero zure izena eta egon lekha, departamenduarekin; ezar hamar sos timbretan letraren barnean eta ez salha sathorrer nola izkiribatu duzun.

6. ERREFERENTZIAK

- [1] ALTONAGA, K. 2002. «Saiakera zientifikoa idazteko abiapuntu bat». *Ekaia*, 15: 127-149. Ikus: <http://www.ehu.es/euskara-orria/euskara/publica/ekaia/ekaia15.pdf>
- [2] ENSUNZA, M.; ETXEBARRIA, J. R. & J. ITURBE. 2002. *Zientzia eta teknikarako euskara. Zenbait hizkuntza-baliabide*. UEU. 458 orr.
- [3] AIZPURU, M. 2003. *Udako Euskal Unibertsitatea euskal kultur gintzan. Hasierako urteak (1973-1984)*. UEU. 216 orr.
- [4] ETXEBARRIA, J.R. 2002. «Euskal prosa zientifikoaren historiaren inguruan». *Hegats*, 30: 63-75. Ikus: <http://www.idazleak.org/argitalpenak/hegats/hegats30.pdf>
- [5] ALTONAGA, K. 2003. «Gure prosa zientifikoaren lehen urratsak: Albert Constantin jaun medikuaren *Zuhainen eritarzunaz eta haien arraberrikatziak*». *Ekaia*, 17: 121-137. <http://www.ehu.es/euskara-orria/euskara/publica/ekaia/ekaia17.pdf>
- [6] ABADIA, A. 1892. «Sathorra». *Eskualduna*, ekainaren 10, 17 eta 24, eta uztailaren 1.
- [7] ABADIA, A. 1975. «Satorra». *Gure Herria* (3) 153-162.
- [8] ABADIA, A. 1975. «Uli, jinko-oilo eta har». *Gure Herria* (4) 229-236.

- [9] ETXEPARE, J. 1916. «Abbadie». 42-43, in *Jean Etchepare mirikuaren idazlanak. IV Kazetaritza (B) (1916-1935)*. P. Xarriton apail. Elkar. 1992. 408 orr.
- [10] ETXEPARE, J. 1916. «Jaun kazeta egilea». 48-49, in *Jean Etchepare mirikuaren idazlanak. IV Kazetaritza (B) (1916-1935)*. P. Xarriton apail. Elkar. 1992. 408 orr.
- [11] ETXEPARE, J. 1916. «Arnaud Abbadie kalonjea (1843-1916)». 177-181, in *Jean Etchepare mirikuaren (1877-1935) idazlanak. I Euskal gaiak*. P. Xarriton apail. Elkar. 1984. 386 orr.
- [12] ETXEPARE, J. 1921. «Laborarier: idazkirik hoberena». 132-138, in *Jean Etchepare mirikuaren idazlanak. V Euskalerriko bizia (1932-1935)*. P. Xarriton apail. Elkar. 1996. 216 orr.
- [13] ETXEPARE, J. 1925. «Jean-Blaise Adema jauna». 225-233, in *Jean Etchepare mirikuaren (1877-1935) idazlanak. I Euskal gaiak*. P. Xarriton apail. Elkar. 1984. 386 orr.
- [14] SAINT-PIERRE, J. 1928. «M. Arnaud Abbadie». *Gure Herria* (1) 10-41.
- [15] VILLASANTE, L. 1979. *Historia de la Literatura Vasca*. Ed. Aránzazu. 487 orr.
- [16] XARRITON, P & J. P. OURET. 2002. «Manex Hiriart-Urruty eta Pierre Broussain-en arteko gutunak (1894-1906)». *Euskera* 1(47): 119-195.
- [17] ETXEPARE, J. 1933. «Pierre Etchepare apez zena (1880-1932)». 197-204, in *Jean Etchepare mirikuaren idazlanak. V Euskalerriko bizia (1932-1935)*. P. Xarriton apail. Elkar. 1996. 216 orr.
- [18] LAFITTE, P. 1942. *Le basque et la littérature d'expression basque en Labourd, Basse-Navarre et Soule*. 68-73.
- [19] ALTZIBAR, X. «Eskualduna kazeta». *Euskonews & Media*. <http://suse00.su.ehu.es/euskonews/0043zbnk/media4301eu.html>
- [20] XARRITON, P. 1986. «Les lettres de Pierre Broussain à Georges Lacombe (3-10-1903/ 9-4-1920)». *Bulletin du Musée Basque* 111: 1-30.
- [21] ABADIA, A. 1890. «Apezac soldado». *Euskera*, XLIII (1): 253-261. 1998.
- [22] ETXEPARE, J. 1925. «Berri on bat». 173-175, in *Jean Etchepare mirikuaren idazlanak. V Euskalerriko bizia (1932-1935)*. P. Xarriton apail. Elkar. 1996. 216 orr.
- [23] CASENAVE, J. 1997. «De l'article de presse à l'essai littéraire: *Buruchkak* (1910) de Jean Etchepare». *Doktorego-tesia*. 656 orr. Bordele.
- [24] KRUTWIG, F. 1962. «Euskararen ethorkizuna». *Egan*, XX (1-3): 19-33. Ikus: <http://www.armiarma.com/andima/egan/egan41/iruegan410021.htm>
- [25] SARASOLA, I. 1997. *Euskara batuaren ajeak*. Alberdania. 283 orr.
- [26] SALABURU, P. 2002. *Euskararen etxea*. Alberdania. 203 orr.
- [27] ALTONAGA, K. 1998. «Pandaren dieta eta hiztegi-kontuak». *Elhuyar, zientzia eta teknika*, 129: 30-35. Ikus: http://www.zientzia.net/artikulua.asp?Artik_kod=2615
- [28] ALTONAGA, K. 2001. *Armand David, pandaren aita*. Elhuyar. 251 orr.
- [29] PETÖFI, J.S. 1976. «Lexicology, encyclopaedic knowledge, theory of text». *Cahiers de Lexicologie*, XXIX: 25-41.
- [30] NYBAKKEN, O.E. 1959. *Greek and latin in scientific terminology*. The Iowa State University Press. 1985. 321 pp. (1985). 7-29 orrialdeetan.
- [31] ANDREWS, E. 1942. *A History of Scientific English*. R.R. Smith. New York. 342 pp. 281-305 orrialdeetan.